

IV. Література XX ст.

Тема 31. Олександр Довженко (1894 — 1956)

Олександр Петрович Довженко — відомий український письменник, кіносценарист і режисер Світового масштабу, державний і громадський діяч.

Відомий як автор творів «Зачарована Десна», «Україна в огні», «Щоденник», «Воля до життя», «Мати», «Повість полум'яних літ» тощо.

Фільм «Земля» (1930) визнано кращим на Міжнародній виставці в Брюсселі (1958 р.) Перший звуковий фільм О. Довженка - «Іван» (1932).

У роки Великої Вітчизняної війни О. Довженко добровольцем пішов на фронт, писав публіцистичні статті, оповідання, п'єси, знімав документальні фільми.

О. Довженко відстоював активну громадянську позицію, висловлював протест проти пасивності і покірності долі.

Особливості творчості:

кіноповість жанр, переважно у якому працював О. Довженко;

- гострота, простота сюжетів творів;
- романтична піднесеність, яскравість, завзятість характерів;
- колоритне мовне оформлення;
- наявність філософського підтексту;
- динамізм оповіді;
- поєднання піднесеного і земного, публіцистичного і психологічного, ліричного і драматичного;

прагнення збудувати нове майбутнє;

- романтичність ранньої творчості;
- підняття у творах проблем;
- служіння митця народові;
- доля українців;
- життя простих робітників;

- історичне минуле;
- духовне багатство українців;
- особистість і суспільство;
- людина на війні;
- героїзм народу в боротьбі з ворогом.

Кіноповість - повість, що написана з урахуванням специфіки кіно, як сценарій кінофільму.

«Зачарована Десна»

Надрукована у 1956 р., вийшла окремою книгою - 1967 р. Автобіографічний твір, спогади письменника про своє дитинство, перші кроки пізнання життя, що переростає в авторські роздуми - про «тяжкі кайдани неписьменності і несвободи», інші лиха й страждання трудових людей України, і разом з тим — багатство їхніх душ, моральне здоров'я, внутрішню культуру думок і почуттів тощо. Кіноповість - це гімн землі і людям.

Проблеми, що підняті у творі:

- формування народу;
- природа і людина;
- виховання працею.

Ідея: заклик любити, шанувати все те, що робить людину духовно багатою, щасливою, не забувати своїх коренів, щоб стати гідним сином своєї землі.

Кіноповість народилася з письменницьких спогадів, викликаних «довгою розлукою з землею батьків», бажанням «усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел».

Особливість твору - наявність двох ліричних героїв (малий Сашко як носій спогадів і зрілий майстер, що пропускає спогади через свій гіркий життєвий досвід).

Стислий переказ твору

Спочатку автор цієї автобіографічної кіноповісті визнає, що в його повсякденне життя дедалі частіше почали вторгатися спогади. Мабуть, вони пов'язані з довгими роками розлуки з землею батьків. А може, у кожної людини настає такий час, коли вона повинна «усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел».

Пригадується Довженкові, який гарний та веселий був у них город. Усе цвіте, буяє. Мати, бувало, говорила: «Нічого в світі так я не люблю, як саджати щонебудь у землю, щоб проізросло. Коли вилізає з землі всяка рослиночка, ото мені радість».

На погребні любив спати дід Семен, який малому Сашкові нагадував Бога або святого Миколая. Мати ненавиділа діда, вважала чорнокнижником, хоч Псалтир

всередині був не чорний, а білий, і крадькома-таки спалила книжку. «Любив дід гарну бесіду й добре слово».

Одного разу Сашко поліз у тютюн, що якраз цвів, потім до огірків. Став дразнити бджіл, але жодна так його і не вкусила. Бджолине жало хоч і болить, але коли почне плакати малий, дід чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикласти до болючого місця. Біль швидко проходить, а за копійку можна купити в крамниці аж чотири цукерки і смакувати ними до вечора. Погулявши біля бджіл та наївшись огіркових пуп'янків, хлопець натрапив на моркву, яку чомусь любив найбільше. Оглянувся, чи не дивиться хто, і став висмикувати морквини. Але вони були ще малі. Так Сашко повисмикував увесь рядок, але не знайшов жодної великої та солодкої. Потім посадив усю моркву знову в землю - хай dorостає - і пішов шукати далі смачного. Довго хлопчина ходив по городу, пробуючи усе на смак - і мед з квітів, і калачики, і зелені яблука. Раптом побачив, що біля моркви снує баба, дідова мати. Вона побачила шкоду і почала лаятися та проклинати.

Прабаба Марусина була маленька та прудка, очі мала такі видючі та гострі, що од них ніщо не могло сховатися. Її можна було по три дні не давати їсти, але без прокльонів вона не могла прожити й дня. «Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі». Прабаба проклинала онука за висмикану моркву, а в малині лежав «повержений з небес маленький ангел» Сашко і боявся поворухнутися, щоб Божа Мати, бува, не побачила його з неба і не виконала бабині побажання.

Мати Сашка жалілася на тісноту в хаті, а малим «простору й краси вистачало». На білій стіні під іконами висіло багато гарних картин із зображенням монастирів. Але найбільш вражаючою була картина страшного божого суду. На неї боявся дивитися навіть собака Пірат. Хлопець спочатку жахався картини, а потім звук, «як солдат звекає до грому гармат». І думав: «В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустойства тьма-тьмуца, а тут ще фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч і думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися пекла внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові чорти наливали в рот гарячу смолу, хцоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда... тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник...

«Фактично найевятішим у цій родині був один я. І от скінчилася моя святість. Не треба було чіпати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?» - подумав малий Сашко і став гірко плакати. Баба почула його плач і стала знову проклинати, аж приспівуючи, наче колядку.

Хлопчик, аби поновити свою святість, вирішив «творити добрі діла»: вітатися з усіма, не їсти скоромного цілий тиждень, носити дідові воду, ходити до церкви або рятувати ластів'ят, як вони повипадають із гнізда.

Коли малий Сашко чогось плакав, його втішав прадід Тарас, розповідаючи про Десну, про трави, про таємничі озера. Усе викликало якісь порівняння, нагадувало давно десь бачене, уявлене й пережите.

Доглядали змалечку Сашка аж чотири няньки - його брати Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Прожили вони недовго, бо, як казали, рано почали співати. Ніхто їх і не вчив цьому. Діти померли від невідомої хвороби в один день.

«Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив». Весь в полоні у сумного, і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Зневажав начальство і царя...

З нього можна, було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів - він годився на все. Багато наробив він хліба.

«Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смаглись на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни». Сашкові згадується велика повинь.

Сашко лежить на возі. Він їде у царство трав, річок і таємничих озер. Віз увесь дерев'яний, бо дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно притягує грім. Дорога до Десни - складна і довга - з калюжами, болотами, горбами, кручами та бродами. Хлопець дивиться на зоряне небо, Чумацький Шлях і непомітно засинає, а прокидається уже на березі Десни. «А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс - все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс - гриби. У лози - ожина. В куці - горіхи. В озері воду скаламучує риба».

Сашко згадує старого пса Пірата, худобу, яка, здавалося, знає «якусь недобру таємницю, тільки нікому не каже».

Пройшли косовиця і жнива, поспіли яблука і груші. Хлопцеві пошили нові довгі штани і повели до школи.

Учителем був Леонтій Созонович Опанасенко, старий, нервовий і сердитий. Він після невеликої розмови із Сашком, сказав: «Не развитий!» - і відправи в геть.

«Було це в далекі старі часи. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається і губиться в невинній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу». Але поки що страждання малого Сашка були безмірними і світ здавався загубленим.

Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отрочства, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне...»

Багато в житті Сашкових батьків було неладу, плачу, темряви і жалю. І топили вони горе в сварках та горілці. Але найбільше, що їм відпустила доля, - це роботи, тяжкої праці. Хоч були народжені для любові, усі родичі прожили свій вік нещасливо.

Але все це у далекому минулому. Одна лише Десна залишилася у спогадах незмінною. Тепер уже немає таких річок, немає таких таємниць і такого спокою.

Давним-давно «Десна була глибокою і бистрою рікою... Була тоді ще дівкою Десна, а я - здивованим маленьким хлопчиком з широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах».

«Україна в огні» (1942 — 1943)

Жанр: кіноповість.

«Україна в огні» - крик болю, перше гостре сприймання фашистської навали. Побачила світ у 1990 р. разом із «Щоденником» у видавництві «Радянський письменник».

У твір не потрапило кілька антисталінських епізодів. Письменник устами героїв запитує самого вождя, як сталася трагедія, діалектично осмислює війну, не погоджується з поверховими поглядами на неї. У творі показано героїзм людини - захисника Батьківщини, справедливість її помсти і кари, тяжка трагедія народу, вплив війни на людину («людина народжена для радості, праці, для братерства»).

Головна ідея твору: глибокий гуманізм, заперечення ідейно-моральних настанов сталінізму.

Проблеми, поставлені в кіноповісті:

- проблема національної самосвідомості людини й народу;
- показ трагедійності тогочасних подій;
- життя простої людини на війні і в тилу;
- проблема цінності загальнолюдських ідеалів;
- жінка на війні (Олеся Запорожець, Христя Хуторна, Мотря Левчиха).

Стислий переказ твору

З перших рядків твору читач знайомиться із сім'єю колгоспника Лавріна Запорожця, яка зібралася на батьківській землі, у Тополівці, - дружина Тетяна, сини Роман, лейтенант прикордонних військ, Іван, артилерист, Савка, чорноморець, Григорій, агроном, Трохим і дочка Олеся - всьому роду втіха».

Далі автор показує страхіття перших днів війни.

На Олесю нахлинула така хвиля гострого болючого жалю до себе, що вона зважилася на нечуваний учинок - попросила одного з бійців, танкіста Василя Кравчину, провести з нею ніч (вона не хотіла позбутися честі через наругу фашистів). Розстаючись, вони пообіцяли не забувати одне одного.

Фахисти вторглися в село. Вони привітно віталися, а потім забирали продукти, висаджували двері, різали свиней. Жартували з хазяйками, а тоді стріляли в них.

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сюди прилетів сам гауляйтер Кох. У своїй промові він проголосив смерть слов'янству, демократії і національним меншинам, євреям. Кожному солдатові він обіцяв сорок п'ять гектарів землі української.

Старий полковник німецької розвідки Ернст фон Крауз простяг своєму синові лейтенанту Людвігу Краузу жменю землі і сказав: «На, їж! Цю землю можна їсти!» Людвіг стиснув землю в жмені й лизнув її язиком. «Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і ґвалтувань. Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і брутальною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували».

Батько й син стояли серед поля і милувалися ним, як своєю власністю, але раптом старий фон Крауз сказав, що це страшна земля. Цей народ не так просто знищити. Він тікав од нього у вісімнадцятому, його «життєздатність і зневага до смерті безмежні... Так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху...».

У розмові з сином Людвігом Ернст фон Крауз сказав, що в українського народу є слабке місце, «ахіллесова п'ята»: «Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами одкидання бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного».

Людвіг сказав: «Ми будемо нищити їх, оскільки кожний солдат мусить убить ворога. Я зрозумів тебе. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбещу!» - «Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. Їх треба розбити, поки вони не очухались од своїх помилок. Якщо ж не встигнем - ми пропали».

У клуні Купріяна Хуторного зібралися товариші його синів, які дезертирували з армії. Це був «своєрідний клуб загублених душ».

Імці оголосили збори села. Олеся просила батька йти швидше, бо його можуть убити за непокору. Запорожець велів залишити його самого, зняв з покуття портрет Сталіна.

«Прощайте, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде, та сталося, - не малою, великою кров'ю на [своїй] території, - тихо промовив він до портрета. - Що буде з народом нашим? Виживе він чи загине, що й сліду не стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків-

сіромах, та натруять одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам... Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой, важке наше безсмертя! Важка доля народна... чую смерть».

Минали дні і ночі в загравах пожеж. «О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем... Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою і жалем».

На другий день Христя Хуторна докоряла Олесі за несправедливість, бо батько дочку в список не записав. Заброда стояв перед фон Краузом і тремтів. Він намагався доказати, що не вірить Запорожцеві, бо в списку для відправки Олесі немає. Лаврін усе чув за дверима, увійшов і сказав, що помилково не вписав дочки, пожалів, але тепер просить внести і її прізвище, адже «сила прикладу - велике діло». Заброда вважав себе переможеним.

У хаті старости крик і плач. Олеся не вірить, що і її записано самим батьком. Мати у розпачі. У хату зайшов Мина Товченик, і Запорожець передав йому листа, сказавши, що від нього залежить доля багатьох людей. Тетяні, дружині, звелів провести дочку на станцію і не вертатися більше додому, бо всяке може трапитися.

Мина Товченик прийшов додому, пообідав, а синові, поліцаю Устимові, звелів запрягти коня. Жінка спитала, що це у нього за папір у шапці. Сина та його товариша зацікавило, куди це Мина зібрався. Непомітно вони викрали листа і залишили оселю.

Олеся прощалася з матір'ю, відчуваючи, що це назавжди. Тетяна Запорожчиха тужила і говорила, що молитиметься за доньку «зорями вечірніми і ранешніми», просила завжди вірити й надіятися.

До Запорожчихи підійшов поліцай Іван Гаркавенко і сказав їй, щоб вона тікала, бо заарештовано її чоловіка.

Коли перед фон Краузом поставили побитого і знесиленого Лавріна Запорожця, він оскаженів від люті і спитав: «Так це ти зібрав сотню юнаків і дівчат, щоб відправити їх в партизанський загін, і послав того листа?» Лаврін зізнався, що він просив, партизан знищити по дорозі охорону і забрати до себе молодь. Фон Крауз повідомив, що молодь і дочка виїхали до Німеччини, хата його спалена, а жінка вбита. І спитав, чи він нещасний, страждає? Запорожець сказав, що ні, він просто ненавидить фашистів. Фон Крауз запропонував по-доброму повідомити про місцезнаходження партизан. Тоді його не мучитимуть, і його відправили на ніч за дріт.

За колючим дротом плакав Лаврін Запорожець. Він думав про те, що його муки, смерть його дітей нічого не значать, коли гинуть цілі родини й роди, тисячі людей, цілий край...

Мотря Левчиха принесла йому хліба, картоплі та груш. Просила з'їсти самому, щоб уранці бути сильнішим. Жінку вбито пострілом вартового. Лаврін хотів дотягтися до вузлика, але над ним став Заброда з автоматом. Запорожець запитав з ненавистю, чи це він убив жінку, але той відмахнувся. Що там Левчиха, йому ось «давнього свого друга» жаль. Адже під муками він розкаже все, але буде пізно. То, може, все ж скаже, де партизани? Лаврін відповів, що він на ньому землі собі не заробить. І чоловіки кинулись один на одного через колючий дріт. Зчепилися і душили один одного, виказуючи свої давні кривди і ненависть. Билися й говорили довго. Під час цієї бійки дріт порвався. В'язень був майже на волі. Але з-під дерева вискочив Людвіг Крауз, витягуючи маузера. Запорожець блискавично скочив і вбив

офіцера одним ударом кулака. Взяв Забродин автомат і гукнув людям, щоб тікали. Всі невільники піднялися і, поваливши дріт, побігли. Вдарили автоматні черги. Запорожець просив людей не зупинятися, бо пропадуть. Захоплені подихом свободи, кидалися в Десну і перепливали її навіть ті, хто не вмів плавати.

Олеся і Христя бігли по містечкових провулках біля станції, намагаючись втекти від сторожі; їх піймали і побили. Олеся сказала, що не треба шукати тепер винних, а треба пам'ятати про своє призначення жінки і виконали його: «Ми жінки, Христе.

Ми матері нашого народу. Треба все перенести, треба родити дітей, щоб не перевівся народ. Я вірю, Христе, вірю! Нізащо не буде по-німецьки, нізащо!»

Хтось крикнув, що це остання українська станція, і вагон заплакав, затужив. Олеся і Христя знову втекли. Христя кинулася перепливати річку, а Олесю, яка не вміла плавати, схопили жандарми.

Фон Крауз жорстоко помстився за смерть сина. Він спалив село і перестріляв усіх жителів. «Не стало прекрасного села».

Але ось у спалене село в'їхав невеликий кінний партизанський загін на чолі з Романом Запорожцем.

До партизанської застави прийшла жінка і стала просити, щоб взяли до себе її сина- поліцяя, бо пропаде. Партизани погодилися взяти Устима Товченика заради матері. Поліцяя ж Івана Гаркавенка не хотіли приймати до себе, бо дуже фашистам прислужувався.

Раптом з лісу двоє партизанів вивели якогось чоловіка. Це був Лаврін Запорожець. Усі впізнали тополівського старосту, стали обурюватись, що він людей у ярма запрягав, півсела продав німцям, ще й свою дочку. Стали питати, яким судом його за це судити, а він сказав: «Щоб судили по закону народного лиха». Партизани лютували. Лаврін Запорожець побачив свою смерть і промовив: «Що ж, вбивайте, доставте радість полковнику Краузу! Хіба те, що сталося зі мною, з селом, не тяжче смерті у стократ?» «Партизани притихли. Багато різних думок, почуттів, спогадів розбудили в них ці слова Запорожця. Перед їх духовним зором виникла раптом вся Вкраїна в огні, у множестві страждань і тяжких протиречливих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!»

Згодом почулися голоси. Це були партизани з-за Дніпра. Командував ними Роман Запорожець. Він запитав, що це під деревом за зрадник. Лаврін відповів, що це він, його батько, і впав непритомний.

У Берліні йшов торг українськими дівчатами. Німці і німкені підходили до Олесі, торкалися її руками, повертали. Дівчину взяла дружина Ернста фон Крауза.

Василь Кравчина лежав у польовому госпіталі на операційному столі і марив Олесею. Його, опеченого і поганеного, витягли з палаючого танка.

Минуло літо. Василь знову в бою. Він лежить перед танком, поливає противника вогнем з автомата і падає, підірваний вибухом ворожої гранати. Кравчина знову на хірургічному столі, який здригається від вибухів, і знову кличе Олесю.

До Олесиної кімнати увійшла фрау Крауз і наказала розповісти про своє полтавське село, де німкеня сподівалася одержати землю. Отримано листа про загибель Людвіга. Жінки заревли, а потім прибігли до Олесі і кинулися на неї. Ледь

живою дівчина вирвалася від них і вистрибнула у вікно. «Вона йшла додому. Сила, що несла її на схід, на Україну, була надзвичайна, її несла мудра невмируща воля до життя роду, оте велике й найглибше, що складає в народі його вічність.

Вона була вже не красива, не молода, не чорнява. У неї було сиве волосся і брудні, вимучені руки, з усіма слідами холоду, голоду, лісу, байраків, земляних ям і нужди.

Не питайте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляєте її за аморальність... Найбільша мудрість в таких гірких ділах - слідувати за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі».

Ясна ніч. Навколо бур'яни і печища обгорілі. Олеся у своєму рідному селі. Вона на колишньому їхньому подвір'ї нюхає пучечок сухих материних гвоздик, які знайшла в пічурці. Раптом їй почулося, ніби її хтось кличе. Це була Христя. Дівчата кинулися в обійми одна одній і голосно заплакали.

Христя була зі зброєю, і Олеся спитала, чи вона не партизанка. Христя відповіла, що вона жінка фашистського ката, італійця Пальми. Спитала, чи пригадує Олеся, як вони розлучилися? Попросила простити її, бо вона забула, що її подруга не вміє плавати.

...Коли прокурор партизанського загону Лиманчук дізнався, що партизани захопили жінку капітана Пальми, він страшно зрадив і зараз же заочно присудив її до розстрілу, як підлу зрадницю. Командир розпитав дівчину, чия вона і звідки; виявилось, що це дочка Купріяна Хуторного з Тополівки. Командир вирішив допитати її ще сам. Відвів у ліс і сказав, щоб вона не ображалася на партизан, адже ненависть додає їм сили в боротьбі. Спитав, чи вона не шпигунка. Якщо так, то розстріляють тихенько, щоб не мучилась у своїй зраді. Коли ж ні, то хай живе і помститься ворогові за всі кривди свої і народні.

Німці відступали, підпалюючи хати, через село, вивозячи тих, хто не встиг сховатися. Наші війська їх наздоганяли. Вони ще не відійшли від запеклого бою. Але, дивлячись на людей, що вилізли з ям та погребів, плакали, не соромлячись своїх сліз. І «багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якимось душевним каліцтва і рани людські».

«Людям хотілося жити. Хотілося забути про страшне по великому закону життя й по незламній силі свого характеру хліборобів, що звикли тисячоліттями до сіяння, до життєтворення у всьому, що може жити і рости.

Не догоріли ще пожеги, а люди кинулись вже до роботи. Уже копалися в городах. Жінки дістали вже з прихованих вузликів різне насіння і з пристрасстю садили в землю.

Якесь насіннячко мочили у воді, причитаючи напівзабутих молитов на добрий урожай».

Літній селянин Демид Бесараб частував дорогих гостей. У його хаті спинився штаб. Але ось знову прощання, знову війська відходять. «Плач і відчай».

Розлючений Ернст фон Крауз бив Бесараба стеком по голові, допитуючись, де його сини. І коли Демид сказав, що в Червоній армії, фашистський офіцер наказав його повісити. Селянин відповів з гордістю, що тепер не страшно, все одно німці

звідси живими не вийдуть. Фон Крауз схопився за серце, задихаючись від злоби. Наказав ввести диверсанта. Це був той же Мина Товченик. Фашист знову вхопився за серце і сказав: «Дійсно, я тебе вже боюся! Ти висадив моста?» Товченик відповів, що він. Тоді німець пообіцяв його повісити, цього разу вже точно, але Мина сказав, що він не боїться, бо невмирущий. І додав: «Україна, щоб ти знав - це ваша судьба. Поки горить як свічка - Гітлер дихає, потухне - витягне Гітлер ноги і ви з ним».

Фон Крауз закричав, щоб Товченика негайно повісили. Коли селянинові накинули петлю на шию, він раптом почав співати фашистський гімн так, що його кати вимушені були стати струнко і простягти руки для фашистського вітання. Так Мина виграв кілька хвилин життя. Доля не зрадила й цього разу - наскочили партизани і врятували його.

Запорожці двома загонами переслідували старого вовка фон Крауза. Тепер це були вже не ті партизани, що на початку війни.

Як не лютував Крауз, як не палив села, як не мучив дітей, жінок, ніщо не допомагало. Ламалися його грандіозні плани і втікала з-під ніг земля, яку «можна їсти».

Не раз фон Крауз звертався до портрета фюрера, говорив з ним, копіював його рухи. Це був його ідеал. Полковник писав фюрерові листи з проектами впорядкування Східної Німеччини. Саме йому належала ідея модернізованих фабрик смерті. За це він одержав рицарський залізний хрест з дубовим вінком і полюбив фюрера ще палкіше. Фон Крауз уже не ліберальничав з селянами-старостами, а творив зони пустель, мертві зони. Але нічого не допомагало. І він зрозумів, що це кінець. Земля мстила йому кожною своєю грудочкою, кожним кущиком і кожною людиною.

Знову в село входили передові зағони.

...Капітан Василь Кравчина стояв на горбку і спостерігав за боєм. Побачивши, що після короткого перепо́чинку ворог знову пішов в атаку, він метнувся до бліндажа і став давати розпорядження артилеристам, наказуючи не відступати ні на крок. Такий наказ одержав і Іван Запорожець.

«...Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілися у них в руках, як іграшки».

Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця. Артилеристи вистріляли всі набої і полягали спати навіки-віків. «Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховалися по резервах і тилах, не обростали родичами... Не видушували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм...»

Танки пішли на батарею Сіроштана. Командир ледве добрався до телефону, викликав Кравчину. Сказав, що їх закидали мінами. Кров заливала йому обличчя. Кравчина спробував підбадьорити Сіроштана жартом. І наказав вистояти. А стояти не було з чим. Тоді Сіроштан обв'язався мінами і пішов на ворожий танк.

На третій батареї поранені бійці заряджали гармату втрюх - бо у них було лише неповних три руки. Закінчилися снаряди, і ворожі танки почали «утюжити» окопи. Бійці кидалися під танки з мінами, а фашисти, дивлячись у свої записники, кричали їм здаватися.

Нерівна боротьба закінчувалася не на нашу користь, як раптом ударив по фашистах полк, що прийшов на допомогу.

Молодий жорстокий німецький генерал вирішив затиснути полк у залізні лещата, а потім знищити поранених і полонених. Кравчина здогадався про маневр противника і наказав бійцям рухатися вперед не зупиняючись. Солдати зробили неможливе і пробили німецький вал, опинившись у тилу прямо перед штабом генерала. Той був вражений. Таким порушенням правил війни і ледве встиг вистрибнути у вікно. Але дивізія його в паніці тікала від пострілів «катюш». Один із їхніх пострілів знищив залишки дивізії разом із генералом. Партизани довершили справу.

Роман Запорожець з батьком в'їжджав у рідне спалене село. За ними їхав обоз, поранені кричали «ура» і плакали від радості.

Бійці величали артилеристів Кравчини, які були поранені, але щасливі, що виконали свою величну місію.

Олеся стояла біля криниці з відрами. Проходило військо на захід. Бійці пили воду і весело дякували.

Дівчині хотілося бігти шукати Василя, але щось їй підказувало, що він сам прийде до неї. І він прийшов. «Це був він і не він... Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне». Василь теж був вражений її зміною і сказав: «Яка ти красива!» - гладячи її сиву голову.

До спаленої хати прийшли Лаврін, Роман, Іван Запорожець. Не було тільки серед них матері, діда Демида, Савки, Григорія... Стали укупі коло печища і заспівали улюблену материну пісню:

Ой піду я до роду гуляти,

Таж у мене увесь рід багатий...

Вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід.